

**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

УДК 343.9:343.77

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.5.12>

ЖИВОВА Ю.В.

**ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН: ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОСТІ****HISTORICAL OVERVIEW OF CRIMINAL LEGISLATION IN THE FIELD
OF LAND RELATIONS: FROM THE PAST TO THE PRESENT**

Стаття пропонує всебічний історичний огляд кримінального законодавства України у сфері земельних відносин. Аналізуючи еволюцію відповідних законодавчих норм, стаття зосереджує увагу на ключових законодавчих актах, змінах в нормативно-правовій базі, а також на ролі і впливі історичних, соціально-економічних та політичних факторів на формування земельного законодавства. Стаття також аналізує, як зміни в законодавстві відображали та впливали на вирішення конфліктів і проблем, пов'язаних із земельними правовідносинами. Автор проводить порівняльний аналіз норм та положень, які стосувалися кримінальної відповідальності за порушення земельних прав та обмежень у різні історичні періоди. Стаття надає інсайти щодо розвитку судової практики, змін у законодавстві та доктрині, які впливали на способи регулювання земельних відносин. Стаття звертає увагу на соціокультурний контекст, який сформував основи кримінального законодавства у сфері земельних відносин, враховуючи суспільні цінності, традиції та історичні пріоритети. Автор розглядає взаємозв'язок між земельною політикою та кримінальним законодавством, підкреслюючи, як зміни у політичній системі та економічному устрої вплинули на правове регулювання злочинів, пов'язаних із землею. Особливу увагу приділяється аналізу сучасних викликів, з якими стикається законодавство в цій сфері, включаючи питання ефективності законодавчих інструментів у протидії зловживанням, корупції та незаконному використанню земельних ресурсів. Важливою є роль міжнародного досвіду та стандартів у формуванні вітчизняного земельного законодавства, а також вплив глобалізаційних процесів і інтеграційних тенденцій на національну правову систему. Автор висуває пропозиції щодо потенційних напрямків розвитку та модернізації земельного законодавства, акцентуючи на необхідності гармонізації вітчизняних норм із міжнародними стандартами та практиками, надає висновки про поточний стан та можливі напрямки подальшого розвитку кримінального законодавства в цій ключовій галузі.

Ключові слова: земельні відносини, земля, земельне право, земельний кодекс, кримінальне законодавство.

The article offers a comprehensive historical overview of Ukraine's criminal legislation in the field of land relations. Analyzing the evolution of the relevant legal provisions, the article focuses on key legislative acts, changes in the regulatory framework, as well as the role and influence of historical, socio-economic and political factors on the formation

of land legislation. The article also analyzes how changes in legislation have reflected and influenced the resolution of conflicts and problems related to land relations. The author conducts a comparative analysis of the norms and provisions relating to criminal liability for violation of land rights and restrictions in different historical periods. The article provides insights into the development of judicial practice, changes in legislation and doctrine that have influenced the way land relations are regulated. The article draws attention to the socio-cultural context that has shaped the foundations of criminal law in the field of land relations, taking into account social values, traditions and historical priorities. The author examines the relationship between land policy and criminal law, emphasizing how changes in the political system and economic structure have affected the legal regulation of land-related crimes. Particular attention is paid to the analysis of current challenges faced by legislation in this area, including the effectiveness of legislative instruments in combating abuse, corruption and illegal use of land resources. The role of international experience and standards in the formation of national land legislation is important, as well as the impact of globalization processes and integration trends on the national legal system. The author puts forward proposals for potential areas of development and modernization of land legislation, emphasizing the need to harmonize domestic norms with international standards and practices, and provides conclusions on the current state and possible directions for further development of criminal legislation in this key area.

Key words: *land relations, land, land law, land code, criminal law.*

Постановка проблеми. У центрі дослідження стоїть вивчення еволюції кримінального законодавства, пов'язаного із земельними відносинами в Україні, протягом різних історичних періодів. Земельні відносини завжди відігравали ключову роль у соціально-економічному розвитку країни, а їх регулювання кримінальним законодавством містить в собі низку специфічних викликів та проблем. Ці виклики та проблеми змінювались відповідно до соціальних, економічних та політичних змін, які відбувалися в країні. Особливу увагу в статті приділено ролі і впливу історичних подій, які формували правову основу кримінального регулювання в цій сфері. Зокрема, аналізуються зміни, що відбулися від радянського періоду до сучасної незалежної України, включаючи перехід від централізованого планового управління земельними ресурсами до формування ринкових відносин та приватної власності на землю. Попри значний прогрес у правовому регулюванні земельних відносин, існують проблеми, які все ще потребують вирішення, такі як корупція, неефективне використання земельних ресурсів, незаконне заволодіння землею та інші види правопорушень, що шкодять суспільству та державі. У статті розглядається, як ці проблеми впливають на розвиток законодавства та наскільки ефективними є сучасні законодавчі та правоохоронні механізми у боротьбі з ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сфері дослідження кримінального законодавства, пов'язаного із земельними відносинами в Україні, працювали численні науковці, які вносили вагомий вклад у розвиток правової науки та практики. Серед них можна виділити декілька відомих українських юристів та науковців, які спеціалізувалися на цій тематиці: А.М. Шульга, М.В. Шульга, О.М. Будяченко, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Кулик, Н.М. Ярмиш, В.С. Батиргарєєв, Є.В. Пряхін, Д.М. Тичина зосереджувалися на аналізі історичних змін у законодавстві, які регулюють земельні відносини, від радянських часів до сучасності, з акцентом на правові норми, що визначають використання та розпорядження законодавчих актів.

Мета. Стаття має на меті висвітлити, як історичний контекст та розвиток кримінального законодавства в сфері земельних відносин впливає на сучасну правову практику та державне управління, а також які перспективи і напрямки розвитку існують в цій важливій області.

Виклад основного матеріалу. Протягом усієї історії розвитку людства земля відігравала і продовжує грати вирішальну роль, будучи не лише основою для існування людей, але й ключовим джерелом соціального добробуту. У відповідності з цим, Конституція України підкреслює надзвичайну значущість землі у всіх аспектах життя країни та її населення, проголошуючи у статті 14, що «земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливим захистом держави». Таким чином, земля завжди була і залишається в центрі уваги суспільства і є фундаментом для домінування певних соціальних класів. З появою концепції власності та розвитком суспільного поділу праці між різними громадами і культурами з'явилася потреба у демаркації земельних територій, спочатку використовуючи природні кордони, такі як річки, озера,

межі лісостепів, уловини та інші географічні особливості. Пізніше почали застосовувати штучні знаки та межові орієнтири, такі як камені, стовпи та шляхи. Наприклад, серед східних слов'ян, які переважно оселялися у розсіяних укріплених містах біля великих річок та озер, землі навколо поселень вважалися спільними і розподілялися між окремими особами чи родинами через жеребкування [1, с. 86]. Уже у перші століття нашої ери вони використовували знаки земельної власності – тамги, розміщені на межах полів і луків. З виникненням приватної власності, розпадом первіснокомуністичного ладу та розвитком нових соціально-економічних формацій, процес об'єднання землі, різних засобів виробництва і праці перетворюється на свідому та цілеспрямовану діяльність людей. Це включало землевимірювання та межування, а згодом – землеустрій.

У науковому дискурсі виділяються три основні періоди еволюції кримінального права: 1) феодальний період (X–XV століття); 2) період станової держави (XVI століття – середина XIX століття); 3) період модерної держави. Аналогічну тричастинну структуру періодизації кримінального права запропонував А.В. Наумов, включаючи дорадянський, радянський та пострадянський етапи розвитку. Також О.В. Козаченко наголошує на трьох історичних етапах розвитку кримінального права, які відображають розвиток українського суспільства: давньоруський, середньовічний та постсередньовічний (польсько-литовський період; період приєднання українських земель до Російської імперії; радянська доба) [5, с. 33]. Цей підхід кореспондує із розвитком європейських націй, до яких належить і Україна, що підкреслюється в науковій літературі. Варто зазначити, що деякі дослідники, фокусуючись на джерелах права (звичай і закон), визначають, що періоди розвитку української державності та українського права не завжди збігаються. Періодизація має умовний характер, але вона відіграє важливу роль у глибшому розумінні розвитку кримінально-правових відносин в Україні. С.Ф. Денисов пропонує власну періодизацію історії кримінального права, виділяючи етапи, що відповідають ключовим періодам української історії, включаючи київську державу, литовсько-польський період, козацьку добу, період під імператорським владарюванням та радянський період, завершуючи сучасним етапом українського відродження. В.К. Матвійчук також виділяє кілька періодів розвитку Особливої частини кримінального законодавства України, враховуючи історичний розвиток та зміни в суспільстві. П.Л. Фріс в своєму підході до періодизації також виділяє шість ключових періодів розвитку кримінального права, що відображають різні історичні етапи та соціально-політичні обставини.

Ці підходи, хоч і різняться деталями, підкреслюють важливість розуміння історичного контексту у розвитку національного кримінального права, наголошуючи на специфіці кримінально-правових джерел, правових інститутів, а також враховуючи вплив різних типів та форм держави та права в різні історичні часи.

На підставі аналізу нормативного змісту «Руської Правди» можна констатувати, що протягом періоду існування Київської Русі існувала диференціація земельної власності на категорії: княжу, боярську та монастирську. Феодальні землеволодіння княжого права користувалися підвищеним рівнем правового захисту, що підтверджується статтею 34 Короткої редакції «Руської Правди». Ця стаття передбачала санкції у вигляді штрафу за руйнування чи пошкодження межових ознак. Статті 71–73 Просторової редакції «Руської Правди» також передбачали відповідальність за аналогічні діяння. Таке законодавство свідчило про акцентування на охороні приватної форми землеволодіння, особливо в контексті проблематики незаконного захоплення земель. У Київській Русі законодавчий захист зосереджувався переважно на феодальній власності на землю. «Руська Правда» передбачала значні штрафи за порушення меж феодальної оранки, що відображало розвиток феодалізму та монополізацію земельної власності феодалами. «Руська Правда» у своєму правовому положенні наголошувала на охороні права власності. У правовій системі Київської Русі відсутнє уніфіковане визначення терміну «власність», його сутність залежала від суб'єкта та об'єкта власності. Феодальна власність на землю була фундаментальним елементом суспільного ладу того часу, що знайшло своє закріплення у «Руській Правді». Зокрема, стаття 34 Короткої редакції передбачала санкції у вигляді грошового штрафу за знищення межового знаку, встановленого на дереві. Просторова редакція далі розвивала ці положення, запроваджуючи відповідальність за порушення земельних меж та пошкодження межових знаків.

Таким чином, ранні правові документи Київської Русі зосереджувалися на охороні не всієї землі загалом, а лише обмежених ділянок, визначених специфічними межовими ознаками. Це підкреслює перехід землі у сферу права власності та господарювання, з акцентом на її ролі як об'єкта права, а не як частини природного середовища.

Кінець XIV століття – перша половина XVII століття був складним періодом для українського населення, ознаменований розподілом українських земель між литовськими та

польськими феодалами. Цей час характеризувався зростанням соціальної стратифікації та утворенням впливового прошарку заможного населення – шляхти, яка володіла значними земельними маєтками. Аграрна реформа 1557 року та Люблінська унія 1569 року сприяли подальшому зростанню великого землеволодіння на українських теренах. Правовий інститут земельних правовідносин того часу ґрунтувався на праві власності, яке підлягало відповідному правовому захисту. Юридичні положення статуту Великого князівства Литовського від 1529 року вказують на диференційований підхід до охорони земельних прав. Згідно з литовсько-польським правом, майно поділялось на рухоме та нерухоме, де нерухомість включала в себе маєтки, землі, будови, ліси тощо. Основна увага приділялась регулюванню та захисту феодальної земельної власності, що підкреслюється недоторканістю шляхетської власності на землю. Законодавство передбачало настання як кримінальної, так і цивільної відповідальності за порушення феодальних прав на землю.

У контексті аналізу еволюції українського законодавчого процесу заслуговує на особливу увагу період першої половини XVIII століття, який характеризується ключовими змінами у формуванні українського національного права. Важливим аспектом цієї епохи є процес кодифікації правових норм, який відбиває суттєві зміни в правовій системі та ілюструє прагнення до створення уніфікованої, систематизованої правової бази. Цей процес кодифікації можна розглядати як відображення зростання національної самосвідомості та прагнення до формування власного, самобутнього правового поля, що відрізняється від правових систем інших країн. Така кодифікація свідчить про прагнення до раціоналізації та структурування правових норм, що мали на меті не лише уніфікацію існуючого законодавства, але й відображення специфіки національного правового контексту [3, с. 45]. Процес кодифікації, відбуваючись у цей період, відіграв значну роль у подальшому розвитку українського законодавства, закладаючи фундамент для майбутньої правової системи та визначаючи ключові напрями її розвитку. Водночас, він свідчив про зрілість та складність правових процесів в Україні, що мали важливе значення для формування національної правової ідентичності.

Отже, аналізуючи період до 1917 року, можна констатувати, що земля концептуалізувалась як ексклюзивний об'єкт права власності, що обумовлювало її специфічний правовий статус та особливості юридичної охорони. Відповідно до тогочасного законодавства, сформувалась система правових норм, що регламентували відповідальність за вчинення різноманітних земельних правопорушень, які втручались в сферу суспільних відносин, пов'язаних з правами на землеволодіння та землекористування. Протягом багатьох століть ключовим земельним правопорушенням було порушення межових ознак та незаконне захоплення чужої земельної ділянки, іноді супроводжуване застосуванням насилля до власників землі. З жовтневим переворотом 1917 року, який кардинально змінив державно-політичний, економічний та соціальний лад країни, відбулася націоналізація землі [2, с. 253]. Це дало підставу державі забезпечити охорону земельних ресурсів в рамках як адміністративного, так і кримінального законодавства, що стало значущою віхою в історії правового регулювання земельних відносин.

Початок новітніх соціальних відносин у сфері захисту, ефективного використання та відтворення земельних ресурсів бере свій початок зі змін, що відбулися після державного перевороту 1917 року. Соціально-політичні амбіції українського народу, зокрема у сфері земельних правовідносин, зіткнулися з істотним опором Тимчасового уряду, що умовило формування власного земельного законодавства України тільки після проголошення державної незалежності [3, с. 75]. У період утвердження Української державності 1917–1920 років земельна проблематика стала однією з найважливіших і термінових задач, вирішення якої потребувало адекватного законодавчого регулювання. Ключовим документом став Універсал Центральної Ради, який встановлював правила привласнення земель різних категорій і визначав компетенцію українського законодавства у цій сфері. Згідно з нормами Третього Універсалу, було скасовано право власності на поміщицькі та інші землі, що не використовувались у праці, із проголошенням їх власністю усього трудящого народу без компенсації. Офіційне роз'яснення Генерального Секретаріату до Універсалу вказувало, що перехід права власності на ці землі до народу Української Республіки означав заборону колишнім власникам розпоряджатися ними будь-яким чином, оскільки вони були визнані власністю всього трудящого народу. Нормативно-правові акти, що стосувалися земельних відносин, ухвалені попередніми державними органами (Центральною Радою, Гетьманатом, Директорією), були скасовані, що знижувало їх ефективність у регулюванні земельних відносин. Не було впроваджено ефективного механізму для реалізації земельного законодавства, зокрема в частині юридичної відповідальності за його порушення.

Аналізуючи земельне законодавство періоду 1918–1922 років, можна визначити низку проблем, які були характерні для цього часу. Серед основних викликів слід виокремити затягнутість процедури легітимізації прав на земельну власність, незаконне захоплення земельних ділянок, збільшення обсягу земельних конфліктів, необхідність створення земельних банків та спеціалізованих земельних судів. Ці проблеми свідчили про складнощі, пов'язані з реалізацією земельної реформи та організацією ефективного управління земельними ресурсами. Важливим аспектом є те, що на той час Кримінальний кодекс УРСР 1922 року визначав як злочин у сфері земельних правовідносин тільки незаконну розробку надр, що відбувалася із порушенням встановлених правил (згідно зі статтею 99 КК УРСР). Таке вузьке визначення злочинів у цій сфері вказувало на обмеженість сфери кримінально-правової охорони земельних ресурсів та необхідність її розширення для повноцінного вирішення існуючих проблем.

Період Другої світової війни та післявоєнні роки стали ключовими для трансформації земельного та кримінального законодавства. У цей час основою аграрного розвитку стали особисті підсобні господарства, що функціонували у контексті державних вимог щодо здачі продукції та сплати податків. Через масову мобілізацію працездатного населення, обробіток землі в колгоспах та радгоспах був обмежений, що призвело до тимчасового передання ділянок іншим суб'єктам господарювання.

З початком земельної реформи, започаткованої у 1990 році, було покладено початок новій системі земельних відносин, що включала різні форми власності на землю та впровадження ринкового обігу землі. Проте, ця реформа не вирішила питання юридичного захисту земельних ресурсів, особливо щодо встановлення кримінальної відповідальності за земельні правопорушення. Набуттям Україною незалежності були ініційовані суттєві зміни у всіх сферах життя, включаючи форму правління, територіальний устрій, державно-правовий режим, а також у юридичному наповненні правової системи. Зміна економічної системи держави вела до реформування земельних відносин і правової охорони земельних ресурсів.

На зламі століть з'явилася нова екологічна свідомість, що відбилася в зміні ставлення до довкілля. Це переосмислення було продиктовано усвідомленням критичної ролі людини у природному середовищі та наслідками численних природних катаклізмів і техногенних аварій, таких як Чорнобильська катастрофа. Наслідками такого споживацького ставлення до природи стали зростання смертності, спад народжуваності та погіршення якості життя. Земельні ресурси, будучи одним із головних національних багатств України, особливо сильно постраждали від негативного впливу людської діяльності. Важливою складовою земельних ресурсів є ґрунтовий покрив, стан якого впливає на продовольчу та національну безпеку держави. Тому охорона ґрунтового покриву потребує такого ж рівня правової та технічно-організаційної уваги, як і охорона самих земель. Неконтрольована сільськогосподарська діяльність та недбале ставлення до земель сільськогосподарського призначення призвели до збільшення втрат гумусу, ерозії ґрунтів та зниження їхньої родючості. Це викликало необхідність перегляду норм земельного законодавства, що було здійснено прийняттям нового Земельного кодексу України 25 жовтня 2001 року. У цьому кодексі значне місце відведено питанням правової охорони земель, зокрема в статтях 162–172, де визначені порушення, що тягнуть за собою адміністративну чи кримінальну відповідальність. Після прийняття Земельного кодексу була створена комплексна система нормативних актів, що регулює охорону земельних ресурсів, спрямована на підвищення їх родючості. Зокрема, були прийняті закони України «Про охорону земель» та «Про державний контроль за використанням та охороною земель», які визначали основні напрямки діяльності в цій сфері. Ці закони, разом з рядом інших нормативних актів, таких як постанови Кабінету Міністрів та накази відповідних державних органів, формували правове поле для забезпечення належної охорони земельних ресурсів та їх сталого використання.

Спроба розв'язання вказаних проблем у сфері земельних відносин в Україні була здійснена шляхом прийняття 5 квітня 2001 року нового Кримінального кодексу України [4, с. 140]. Ключовою новацією даного кодексу стало введення кримінальної відповідальності за діяння, що становлять загрозу для довкілля. Розділ VIII Особливої частини КК України, присвячений «Злочинам проти довкілля», містить законодавчі норми, спрямовані на захист від злочинних посягань на природне середовище. Цей розділ включає норми, що стосуються охорони земельних ресурсів, серед яких ст. 239 «Забруднення або псування земель», ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» та інші. Окреме місце в КК України займає ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», що регламентує відповідальність за порушення права на земельну власність. Цей кодекс значно розширив

кримінально-правовий захист земельних ресурсів порівняно з попереднім законодавством (КК України 1960 р.), де була лише одна стаття, що охороняла землю від злочинного посягання. Тепер, у Кодексі 2001 року, земельні злочини розглядаються не лише як порушення економічних прав, а й як посягання на екологічні властивості землі. Земельні правопорушення можуть мати різний ступінь суспільної небезпеки залежно від контексту, в якому вони вчинені. Залежно від цього, вони кваліфікуються як адміністративні проступки або злочини. Діяння, що не передбачені кримінальним законодавством, можуть тягнути за собою лише цивільно-правову чи дисциплінарну відповідальність.

Включення до КК України статей про кримінальну відповідальність за посягання на земельні ресурси є важливим кроком у захисті довкілля. Це свідчить про зміну суспільного ставлення до землі, з акцентом на її екологічні властивості. Проте, законодавче закріплення кримінально-правової заборони є лише одним із елементів комплексного підходу до охорони земельних ресурсів.

Висновки. Отже, історичний розвиток кримінального законодавства у сфері земельних відносин в Україні демонструє глибоку еволюцію відносини держави та суспільства до земельних ресурсів. Від епохи феодалізму, коли земля переважно вважалася привілеєм шляхти та пнівних класів, до сучасної доби, в якій земля визнана важливим екологічним, економічним та соціальним активом, що потребує балансування між різними інтересами і забезпечення сталого використання. Після розпаду СРСР та набуття незалежності Україною, відбулося суттєве переосмислення підходів до регулювання земельних відносин, особливо в частині власності та користування земельними ресурсами. Новий Кримінальний кодекс України, прийнятий у 2001 році, засвідчив зміну пріоритетів у захисті земельних ресурсів, встановивши більш жорсткі рамки кримінальної відповідальності за порушення в земельній сфері. Сучасне земельне законодавство повинно враховувати не тільки економічну цінність землі, але й її екологічну та соціальну роль у забезпеченні сталого розвитку та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь. Законодавчі зміни відображають загальносвітові тренди сталого розвитку та визнання землі не лише як товару, а й як фундаментального елемента природного середовища.

Список використаних джерел:

1. Даніленко А. С., Білик Ю. Д. Формування ринку землі в Україні. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Урожай, 2006. 280 с.
2. Законодавчі акти про землю / уклад.: С. В. Битий, І. Я. Миронець, В. З. Янчук. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Урожай, 1979. 397 с.
3. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність. Монографія / А. М. Шульга, 2019. 853 с.
4. Навроцький В. О. Кримінальне право України в епоху глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2010. Вип. 2. С. 140–152.
5. Пашков І. А. Земля як чинник соціального розвитку. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 37. С. 33–42.